

Іларіон Свенціцький (Львів)

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ НА ЗАКАРПАТТІ
І В ГАЛИЧИНІ В XVIII—XIX. В.¹⁾

Трьома рівнобіжними смугами проходить населення правого доріччя Дністра почерез Карпати в доріччя Дунаю. Лемкам галицьким відповідають — закарпатські лемаки; бойки Бескиду й Верховини між Лімницею та верхівями Сяну — ті самі, що між Тересою й лінією Убля—Собранець; гуцули за обома Бистрицями Дністра займають на Закарпатті обидві Тиси, Чорну й Білу, що спливають Тисою в Дунай. Одні племінні типи, ті самі основні говори, той самий одяг, такі самі форми оседків і хазяйнування, однородна церковна архітектура, спільна словесність — ось лучники: крови, мови й духа між українським населенням обабіч Карпат.

Лучить їх колишня спільна доля панщиняків, підлеглих на Закарпатті — мадярським, на Подністрові — польським панам, та їх спільним помагачам у всякому визиску темного робітного люду — жидові. Тяжка праця кріпака, бездонна темнота, боляк пняччя, безмежна лихва — ось тло і зміст життя півмільйонної народньої маси на Закарпатті і тримільйонної в Галичині зперед 1848. р. Усі найкращі лани, сіножаті, ліси, ловища, річища, млинища, пасовища — тут і там були в руках панів. Чимало кметських полонин і царин переходило від мужиків-пняччя і невдах у руки метких корчмарів і всяких зайд та пройди- і дурисвітів. Найкраще свідощтво цьому дають спомини подорожників, що були в Галичині й на Закарпатті (Мат. I., ст. 3—22), та очевидці кінця XVIII. в. (Мат. I., 105—7), архівар Антін Левинський у письмі 1773. р. (Обз., 13.), Краттер (Briefe über den jetzigen Zustand von Galizien, Ляйпцір, 1786) та Бродович (Widok przemocy na słabą niewinność srogo wy-

¹⁾ Пор. праці автора: „Матеріали по історії возродження Карпатской Руси” („Сборникъ Галицко-русской Материалы”, Львів, за 1905. і 1908. р.) та „Обзоръ сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ 1-ую пол. XIX в.” (Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Импер. Академіи Наукъ, т. XI, кн. 3., 257—367 і окремо 1906. р.).

wartej, Львів, 1861). На основі архівних актів можна було й пізнішим дослідникам — і панщини (Заневич І., Знесені панщини в Галичині, Львів, 1895), і становища селянства в Польщі (Świętochowski A., Historia chłopów polskich, I—II, Poznań, 1925—8.) — змалювати страшні наслідки дикого хазяйнування живою робітною силою. Визиск і обдурювання робітної сили (Bujak F., Galicya, I—II, 1908—10 посередно із зіставлення ціні продукції з зисками великого капіталу) були ще найлегчим засобом — супроти вивласнення та знищення матеріального та знищення морального (Др. Е. Еган, Економічне положеніє руських селян в Угорщині, Львів, 1901, Прага, 1922). Образ безнастанного визискування селянства й землі перетягуванням його безпосередніми й посередніми податками подає, між іншим, статистика Галичини зперед 1900. р.: тоді 60% землі селянської супроти 40% землі дідичівської були обтяжені 80% податків супроти 20% дідичівських. Нужду села потверджують раніші зіставлення основника польської народової демократії С. Щепановського (Szczepanowski S., Nedza Galicyi w cyfrach, Львів, 1888, ст. 77., 93, 116); виходить, що на 5 мільонів селян Галичини припадає на людину не більше як по 37.6 гульденів (= 78.96 злотих золотом) річного заробітку, або 20 грошів денно³). Середня висота цього заробітку ще спаде навіть до 74.34 злотих, при одночасному доході на людину середнього стану ± 140 гульденів, а в жидів — по 100 гульденів річного доходу на людину (Szczepanowski, 116).

І щодо суспільно-економічного становища нарід обабіч Карпат був звязаний природним почуванням кривди. З цього почуття покривдження й необхідности оборони прав на підвищення мінімуму заробітку — виросла спільна тяга до масової заморської еміграції. Але тут виявилася неможливість наладнати спільне життя⁴).

Вікова підлеглисть робітного населення сіл і пригородів викликала в панівної верхівки глибоку погорду до його мови, побуту, а то й до примітивних природних прав людини. Живий інвентар двірських економій був, здебільшого, у значно більшому пошанівку, ніж маса кріпаків, що нею заправляли гайдуки й домініяльні службовики-посіпаки. Не дивота, що вікова традиція панування й зиску з панщиизняної даремщини стала силою, такою міцною й такою освяченою законами, що її не могли перемогти події з кінця XVIII. в., а то й з 1846. р. в Галичині.

³) Цей стан триває у Польщі досі в заробітках халушників (Oguzova J., Przemysł ludowy w Polsce, 1937 — заробітки ткачів ст. 62—64, ганчарів ст. 128—131).

⁴) Консерватизм місцевого патріотизму, дрібні говоріві й побутові різниці були в Америці основою земляцького поділу між галичанами й закарпатцями, навіть і в церкві.

Світ великих землевласників не міг зрозуміти права вольного землероба на вищу плату за працю. Йому пішов назустріч і уряд, не забезпечивши сільської маси необхідною площиною землі, та не встановивши часових границь праці й мінімальної винагороди за неї. Серед таких обставин представникам суспільної верхівки всякі права народніх мас, як — розвитку мови, промисловости, торгівлі, самопомочі зернової (громадські шпихлірі), грошевої (позичкові каси), освітньої (читальні, школи) — були виявом непокірности, бунту, і все це пани, своїми впливами серед адміністрації, всяко спинали і здушували.

Тимто нічого дивного не було в тому, що поважний гурт прихильних до народньої справи освічених громадян, у свідомості своєї національної приналежности (дехто з духовенства, вчителів, правників і лікарів), обобіч Карпат на провесні народів склали майже од н о з г і д н і програми своєї праці. Про це довідуємось із пропам'ятних писем представників Закарпаття й Галичини, Адольфа Добрянського та Михайла Куземського, які вони склали австрійському цісареві й цісарському урядові у Відні, та подали їх до відома представникам прихильних до справи словянських народів — сербського, хорватського, чеського і словацького. Та сама була й м е т о д а прохачтва: обидві депутації просили заспокоїти дрібнене мінімум народніх потреб, але ж висказували скрізь максимум вірности й відданости престолові, державі, урядові, та зокрема зазначували свою байдужість для „нових соціяльних думок і течій”, що мали на меті оборону всіх угнетених та визискуваних...

Уряд скористав із цієї великої і смиренної поміркованости народу — русинів, що величали себе найвірнішими дітьми австрійської династії, супроти бутних, високодумних і незвичайно самопевних панів угорських і галицьких лятифундій. А одні і другі й не думали ховати своєї ворожости до всього того, що діялось довкруги трону і в столиці держави. На основі принципів 1848. р. вони жадали максимум прав для себе, обіцяючи в заміну мінімум неясноформулованих зобовязань супроти трону. І хоч одних присмирили при допомозі російської армії, других грізним бомбардуванням Львова, то проте вони виграли: Австрія була ще за мало підготована до того, щоб добровільно здійснити програму конституції, мадярські й польські пани після скасування панщини мусіли бути заспокоєні чимось видимим загальної ваги — коштом обмеження прав хліборобської маси русинів. Дотого тут своє слово мало ще німецьке державне урядовство, що ніяк не хотіло допустити до переваги всіх слов'ян у державі. Тимто після дуже короткої „весни народів” 1848—49. рр. мусіло прийти до глухої реакції цих трьох

найбільш загрожених у своїх правах панівних сфер, і відродження народніх слов'янських мас обабіч Ляйти спинено на цілих 13 років!

*

І в тому часі спільних надій та спільних невдач у русинів обабіч Карпат раз-у-раз пробивається спільнота засобів і почувань на шляху до однієї мети: до здійснення права на буття й на повноту життя. У почутті свого безсилля супроти переможного панства, Закарпаття й Галичина вже давніше пам'ятали про те, що недалеко за їх границями тягнеться велика держава російського царя. Діди бачили її велику силу — і в часі семилітньої війни, і при розділах Польщі; батьки при переході Суворова через Карпати, в часі Наполеонських воєн та походів 1805—1813. рр., вони чули про Париж, про віденський конгрес 1815., бачили російську державність у тернопільській окрузі; сини ж оглядали „велику силу москальську” в поході проти мадярів 1848—49. рр., одне слово — у простолюддя часу відродження була своя віра в можливість вийти з тяжкого становища при уявній допомозі, може навіть тільки при підсвідомій надії на неї — від Росії.

Це традиційне русофільство в нас, у хвиликах безпомічності супроти суспільного економічного й морального гнету, йшло здавна в парі з русофільством слов'ян і неслов'ян у їх боротьбі з турками за волю (Греція, Румунія, Болгарія, Сербія), католиків хорватів і словаків у змаганні з мадярами, католиків словінців у боротьбі з німцями та італійцями, католиків і протестантів чехів та лужичан у змаганні з німцями. Росія, сама тоді з дуже тяжкою формою правління й суспільного ладу (панцину там скасували щойно 19. лютого, 1861. р.), зберігала в таких випадках — хоч би оправданого заклик до неї за поміч — форми міжнародніх взаємин і рго того ехтенно строгую об'єктивність та льяольність супроти заінтересованих держав.

Тут слід зазначити дивну різнобокність міжнаціональних взаємин: народи, що через своїх представників домагалися для себе найповніших прав державної суверенності, супроти своїх співгромадян інших національностей зберігати принцип самоволі й легковаження (мовляв, — їх не було, немає й не буде). Зате поневолені й угнетені готові були 1848. р. признати для всіх, навіть для своїх ворогів-гнобителів повноту рівних прав, н. пр.: не встривати в їх національні справи, обмежити для себе права до місць в уряді та війську, признати всі права меншинам на своїй національній території, радо вчитися їх мови...

Ця протилежність становища була найкращим висловом суспільно-економічної непримиренності панівних верстов супроти по-

вих соціальних течій, — та повної потенціальної підготовки угнетених прийняти всі основи майбутнього суспільно-економічного світогляду. Боротьба за національні права в 1848—49. рр. була першим ступенем до боротьби соціальної, що виповнила дві кінцеві пятини ХІХ. в. в Австрії. Та поки ця боротьба настала, у свідомість і в життя словян наддунайської монархії почали проникати первні тяжкої ворожнечі, розсварености й повного безладдя в питаннях: книжкової мови, правопису, церковного обряду, віросповідання, історичного походження й державної приналежности народу... Сварилися галичани, старі й молоді — цікавились цими питаннями й на Закарпатті. Почали писати на Подністрові говорами всіх племінних столиць — з додатком книжної традиції од, урядової польщини й німеччини, то й на Потиссі та Поужжі появилсь те саме — з додатком мадярщини. Після 1850 р. одні й другі почали переймати ще й російщину. Ясна річ, що при такому підході до основної суті письменства мови, серед австрійсько-угорських русинів не могла процвісти ані літературна форма, ані якась ширша змістом і глибша ідеологією тематика. Письменицькі справи й Галичини й Закарпаття мають у тому часі виключно місцевий характер і вагу тільки для власного місцевого вжитку.

Брак розмаху в письменстві і публіцистиці, слабе знання техніки оформлення літературного твору, вузькість світогляду, притаманна для тих часів повільність безтемпераметних чи пак перетемпераметнених людей, дивний брак зрозуміння для основних соціально-економічних питань народнього життя — ось спільний характер виступів у політичному житті тодішніх і закарпатян і галичан. „Переключали суть” їх ті, що мали за собою традицію панування. Вони проти словян вжили — словян. З однаково добрим успіхом послуговувалися цим засобом мадари супроти і хорватів, і сербів, і словаків, і „руснаків”, а німці — супроти словян, використовуючи нехіль католиків до православних і протестантів... На галицькому терені до вікової ворожнечі латинського обряду до східнього — долучилося ще поглиблювання дрібних різниць між русинами щодо розуміння суті нації. „Молодорусини” розуміли під нацією населення Руси-України; „родом русини — народністю поляки” — почували себе поляками, хоч допускали існування й народнього письменства; зате „старорусини” обстоювали одну книжну мову для всієї „Руси” — „Малої” з „Великою”. Австрійські патріоти схилилися більш до народньої місцевої мови в письменстві й виявляли повну байдужість для надніпрянського письменства. Закарпаття знало ті самі явища, тільки ж замість польонофілів мало своїх — мадяронів...

Провідники обох національних територій 1848.—49. рр. однаково неприхильно ставилися до соціальних течій паризької революції 1848. р., вони не підняли гасла революції на своїй території, хоч мали дуже важкі причини зробити це — в соціально-економічному становищі українського селянства. А проте доводиться ствердити, що політична програма їх мирного виступу в 1849. р. в Галичині й досі ще не сповнена, зате ж на Закарпатті вона стала справжньою основою розвитку від розпаду Австрії...

*

Цей короткий зарис природних звязків Закарпаття з Галичиною слід ще доповнити кількома рисами, щоб саме Закарпаття виступило релієфніше. Передусім треба зазначити, що на переломі XVIII-XIX. вв. воно дало університетам у Пешті, Кракові й у Львові визначних спеціалістів, Н. Кукольника (1765—1821), Лодія (1764—1829) і Балудянського (1769—1847), дало воно і представників світської освіченості доби цесаря Йосифа II. („Обзорь”, ст. 27—28, 33—34). Ці люди звернули були на себе увагу російських університетських кол у Петербурзі, де ввійшли у близькі взаємини з ліберальним міністром Александра І. — Сперанським. Як професори петербурзького університету, вони були речниками повної незалежності в навчанні й наукових поглядах від реакційної адміністрації, яка, в особах Аракчеєва і Магніцького, намагалася обмежити свободу академічної науки. У тому самому вільнодумному дусі діяв і їх земляк лікар Орлаї (* 1770) в Петербурзі, в Ніжені та в Одесі, де він раз-у-раз знайомив кола російських істориків з історією Закарпаття („Обзорь”, ст. 34—39.; „Матеріали Г”, ст. 56—83). Може саме від свого товариша ровесника Нестора Кукольника й директора ніженської гімназії Орлая дізнався був Микола Гоголь про Карпати й Закарпаття, що їх так романтично змалював у закінченні своєї повісти „Вій”.

Але ж певне одне, що найближчі для історично-національних інтересів Гоголя були погляди закарпатянина Юрія Гуци-Венеліна (1802—1838), що від 1825. р. жив у Москві й повертався в наукових колах Погодіна та перших словянофілів, як дослідник життя-буття болгарів („Древніе и нынѣшніе болгары”, 1829), України („Объ источникахъ народной поэзіи вообще и южнорусской въ особенности”, 1834), головню ж Закарпаття та взаємин між Україною та Московщиною (О спорѣ южанъ и сѣверянъ на счетъ ихъ россизма, Москва, 1847., тут-таки ще дві статті: „О готахъ” і „Объ обрахъ”). Ця наукова діяльність Венеліна є така визначна, що вона, й досі не притьмарена, ясніє в сторіччя його смерті. Основник відродження болгарів, дослідник словяно-кириличного періоду

письменства Басарабії й Молдавії, теоретик української словесности й давніх взаємин України з Московщиною — Венелін ще довго буде джерелом нових думок про завсе живу давнину України.

Розглядаючи тепер суцільність діяльности названих закарпатян (тоді — угрорусів) у Росії, ми мусимо ствердити й піднести їх свободолюбство й поступовість у добі тяжкої реакції. І в себе вдома Закарпаття мало в тому часі визначних діячів, що глибше й ширше дивилися на минуле й на сучасне свого народу та бажали свою рідну землю вивести на шлях освіти, економічної самостійности, а то й повної незалежности від грабіжницького визиску, злобної самоволі чужаків. Іван Бережанин переслав був 1826. р. Орлаєві велику статтю про різниці між словянськими говорами, себто про говори Закарпаття (Матеріали I., ст. 47—56), а Михайло Лучкай видав 1830. р. словяно-руську граматику (M. Lueskay, Grammatica slavo-ruthena, Пешт, 1830.). Обидва письменники виявилися на той час спостережливими філологами, хоч, може, не зовсім добре розуміли суть живої народньої мови. Трохи згодом Лучкай занявся був історією-літописом Закарпаття, злучивши свої тексти про давніші часи з рукописом Івана Пастелія про час 1738—1790. р. та довів усе до 1831. р. (Матеріали II., ст. 110—117.). Їх продовжником у справі національного освідомлення був Олександр Духнович, що виступив як письменник 1835. р., проповідував у своїх віршах національну спільноту Закарпаття та Галичини та залишив цінні денники про важніші події свого часу (Матеріали II., ст. 118—126). Цінна була теж діяльність пражівського єпископа Гаганця, свідомого патріота та прихильника національного руху 1848—49. рр. (Матеріали II., ст. 127—128 і 129—148: „Высланства русинѠвъ угорскихъ въ Вѣдни.. дѣлани м. Октября 1849.“, описані мальцевським парохом Олександром Яницьким), що заходився коло просвіти народу. В тих часах виступає як визначний діяч національного відродження Адольф Добрянський, освічений правник і урядовець, що не тільки ясно бачив загальне положення Закарпаття, але й умів добре змалювати у програмі діяльности й меморіялах до уряду домагання в справах господарських, суспільних і правно-політичних.

Політична програма Закарпаття, складена перед 90 роками Добрянським, і досі актуальна (Науковий Збірник Т-ва „Просвіта“, XIII, Ужгород, 1937—8, пор. причинок М. Лелекача про діяльність А. Д-ого, ст. 160—164). А що й у Галичині були свої, такої самої міри діячі народнього відродження, то й нічого дивного не було в тому, що якийсь час наші люди могли бути мріяти про кращу долю в майбутній федеративній монархії „архивняжеств обох Ав-

стрій... та королівств — Угорщини, Чехії й Галичини...". Об'єднувало їх у цьому гарячому бажанні стати господарями свого природного багатства — робітної сили, верстатів праці та належного доходу з цього національного капіталу. Національна свідомість виступала до народнього значіння щойно з успішної організації економічного відродження, отож — добробуту, що давав масі основу самопочуття — незалежності й рівнорадності серед народів демократичної держави.

ILARION SVJENCICKYJ (Lemberg)

DIE KULTURELLE UND NATIONALE BEWEGUNG IN DER KARPATHO-UKRAINE UND GALIZIEN IM XVIII—XIX. JHR.

(Zusammenfassung).

Die gleiche wirtschaftliche Lage des ukrainischen Volkes beiderseits der Karpathen, das in der Leibeigenschaft von den ungarischen bzw. polnischen Großgrundbesitzern seit Jahrhunderten äusserst ausgebeutet wurde, gab die Veranlassung zu gemeinsamen, wenn auch voneinander unabhängigen Bestrebungen und sogar zum gemeinsamen Auftreten seiner Vertreter in Wien in den Jahren 1848—49. Während der Reaktion 1850—61 hegte das ukrainische Volk Ungarns und das von Galizien die Hoffnung auf die Möglichkeit einer Besserung seiner Existenz, auf die mutmaßliche Hilfe der russischen Regierung bauend, welche bereits den Griechen, Rumänen und Serben zu ihrer Selbständigkeit verhalf.

Die damaligen ukrainischen Schriftsteller beiderseits der Karpathen waren von demselben nationalen Bestreben beseelt, ihre besten Kräfte für die Aufklärung und Hebung der Volksmassen zu widmen. Es ist hier die auffallend fortschrittliche Stellung der aus der Karpatho-Ukraine stammenden St.-Petersburger-Universitätsprofessoren Balud'anskyj [Balugyanszky], Kukol'nyk, Lodijs hervorzuhellen, die gegen die von der damaligen reaktionären russischen Regierung (um d. J. 1820) geplante Schmälerung der Universitätsautonomie auftraten. Ihre zwei anderen Landsleute, Dr. Orlay, Direktor der Lehranstalten in Odessa u. Nižen, und der Gelehrte Venelin haben sich für die ukrainische und russische Philologie verdient gemacht, wobei Venelin bis heute als Bahnbrecher in der Geschichte der nationalen Wiedergeburt des bulgarischen Volkes gilt.

Die gleiche schwere wirtschaftliche Lage des ukrainischen Volkes beiderseits der Karpathen weckte das Bestreben nach der Gleichberechtigung, welche natürlich mit dem erwachten nationalen Bewusstsein zum Kampfe für die nationale Selbständigkeit im demokratischen Staate (Österreich nach dem J. 1861 und nach dessen Verfall 1918) führen musste.